

KOHAR MAZLIMYAN'DAN...

Lerna Ekmekçioğlu'nun seçtiği ve Ermeniceden çevirdiği Kohar Mazlımyan'a ait iki makale sırasıyla 1920 ve 1924 yıllarında *Hay Gin* (Ermeni Kadını) dergisinde yayımlanmış. Her makale, yazıldığı dönemin koşullarını ve bir Ermeni kadın olarak yazarın bunlar karşısındaki düşüncelerini ve duygularını yansıtır. İki yazı arasında söylemsel ve tematik düzeylerde belirginleşen farklılıklar, feminist bir yaklaşımla gözden geçirildi. Bu makalelerin halihazırda birer belge niteliği taşıdığını ve farklı analizlere de katkı sunabileceğini düşünürüz.

ÖNSÖZ

Bu sayıda Kohar Mazlımyan tarafından 1920'de ve 1924'te *Hay Gin*'de yayımlanan iki metne yer verdik. *Hay Gin* (Ermeni Kadını), 1919-1933 yılları arasında Hayganuş Mark tarafından yayımlanan bir Ermeni kadın dergisidir. 14 yıl gibi uzun bir süre yayın hayatını sürdüren *Hay Gin*, feminizme, kadın hareketine, Batılı kadınların feminist mücadelelerine, İmparatorluk ve Cumhuriyet dönemlerindeki kadın faaliyetlerine ve dönem içinde üretilen feminist söylemlere yer verir. Asıl olarak Ermeni kadınlara seslenen *Hay Gin*, Ermeni kadınların döneme ilişkin talep ve görüşlerini paylaşabilecekleri bir zemin olmanın yanı sıra kısmen de olsa Ermeni kadınların Türk/Müslüman kadınlarla ilişkiye geçtikleri bir kanal işlevi görmüştür.

Kohar Mazlımyan'ın *Hay Gin*'de dört yıl arayla yayımlanan, ancak söylem ve vurgu noktaları bakımından birbirinden ayrışan her iki makalesinde de kadınlar politik özneler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu makaleler aynı zamanda, dönemin erkek yazınında büyük ölçüde görmezden gelinen ya da aşğılanan kadınlar arası politik kamusal alana işaret eder. Kadınlar, kamusal alanda sergiledikleri tavırlarla dönemin hâkim politikaları karşısında alternatif bir duruş oluşturabileceklerdir. Mazlımyan, kadınların vicdanlarına seslenir; birliktelik ve dayanışma talebini dillendirir.

Kohar Mazlımyan 16 Mayıs 1920'de yayımlanan "Türk Kadını Savaş Yılları Boyunca Ne Yaptı?" başlıklı makalesinde, üst veya orta sınıftan eğitimli Türk kadınlarını, İttihatçı (erkek) politikalara müdahale etmedikleri ya da edemedikleri noktada da en azından bu politikaların uygulanmasından duyduklarını rahatsızlığı göstermedikleri için eleştirir. Bu kadınlar, erkek egemen ve militarist politikaların bir parçası konumundadırlar; düzenledikleri yardım faaliyetleri öncelikle Türk ve Müslümanları kapsadığı ve yanı başlarında yaşayan gayrimüslimlerin gittikçe zorlaşan yaşam koşullarını görmezden geldikleri için ayrımcıdırlar. Oysa, Mazlımyan'ın aslında çok güçlü bir biçimde ifade ettiği üzere Türk kadınları istedikleri

takdirde oldukça radikal ve cesur politikalar sergileyebilmektedirler. Yazıdan anladığımız üzere, “medeniyetin güçlü temsilcisi ve taşıyıcısı” olan bu kadınlar, eğer isteselerdi, dönemin hâkim militarist, ayrımcı ve milliyetçi politikalarına müdahale edebilirlerdi.

Mazlımyan’ın yazı boyunca eleştirdiği orta ve üst sınıftan eğitilmiş Türk kadınların politik arenada görünürlüğü vardır ve bu kadınlar, kadınlar adına politika yapmaya aday olabileceklerdir. Fakat bu kadınlar, Ermeni ve Türk kadınlar arasındaki dayanışma olanaklarını görmezden gelir, ayrımcılık yaparlar. Mazlımyan, farklı bir ayrımcılığı Türk kadınları arasında da yaptıklarını belirtir. “Aşağı tabakadan” dediği diğer Türk kadınların “sefalet”in ne demek olduğunu bildiğini ve bu nedenle Ermeni kadınların çektiği acıları daha kolay anlayacağını belirtir.

Mazlımyan’ın 1924’te yayımlanan “Fokstrot Yarışması - Türk *Hanımı* ve Ermeni *Oryort’u*” başlıklı makalesinde de yine kadınlar muhatap alınır, ayrımcılığa karşı bir duruş sergilenir. Fakat bu makale, söylem ve vurgu noktaları bakımından yazarın bir önceki makalesinden ayrışır. Söylemde umut ön plana geçerken bir arada yaşama ısrarı ciddi bir vurgu alır. Türk kadınlarına dönük eleştirelilik saklı tutulmakla birlikte, kadınlar arası dayanışma talebi daha güçlü bir şekilde dile getirilir. Yeni kurulan Cumhuriyet rejiminin demokratikleşmeye dönük ciddi bir taleple karşılanması ve bu talebin kadın dayanışması temelinde şekillendirilmek istenmesi, yaşadığı günün koşulları ne olursa olsun Mazlımyan’ın demokratik ve feminist bir duruşu ön plana çıkardığını göstermektedir.

Mazlımyan, kadınlara içten bir dayanışma çağrısında bulunur: farklılıklarla ama eşit bir şekilde bir arada yaşama ve bu yaşamı oluşturabilmek için dayanışma çağrısı. Ona göre, Türk ve Ermeni kadınlar arasındaki ortaklıklar, geçmişte yaşanmış olanların karşılıklı olarak kabulü ve yarını hep beraber kurma azmiyle birlikte geleceğe umutlu bakabilmenin zeminini oluşturacaktır. Sonuç itibarıyla Mazlımyan, bu yeni dönemin demokratik ve eşitlikçi bir zeminde şekillenmesi için kadınları politik alana davet eden, Ermeni ve Türk kadınları arasındaki dayanışmayı ön plana çıkartan bir çağrıda bulunmaktadır.

Mazlımyan’ın çağrısı, ayrımcılığın ve milliyetçiliğin gittikçe yükseldiği günümüz Türkiye’sinde hâlâ, belki de daha yakıcı bir şekilde, önemini koruyor. Çağrısına kulak veren kadınların ortak seslerini yükseltebilmeleri umuduyla sözü Kohar Mazlımyan’a bırakıyoruz...

TÜRK KADINI SAVAŞ YILLARI BOYUNCA NE YAPTI?

Kohar Mazlımyan (*Hay Gin*, Yıl 1, Sayı 14, 16 Mayıs 1920)

*Çeviri: Lerna Ekmekçioğlu**

Üst ve orta sınıf mensubu, eğitilmiş geçinen Türk kadınları hakkında ufak bir inceleme yapmak istiyorum: Son beş yılda Türk siyasetinde nasıl bir rol oynadılar, nasıl bir zihniyet ile hareket ettiler ve etmeye devam ediyorlar?

Üst veya orta sınıftan Türk kadınlar, İttihatçıların vahşi yönetiminin belli bir amaçla kendilerine vermiş olduğu o izinlerden yararlanarak her şeyin içine attılar kendilerini. Onlar ülkenin tam olarak şımarmış unsurunu temsil ediyorlardı. Kimseden çekinmezlerdi; ne Şeyhülislam'ın tehditlerine ne de kendi dinlerinin mubah saymadığı şeylere kulak asarlardı. (Kendi anladıkları şekliyle) Avrupalı olan ne varsa koşulsuz kucakladılar. Her türlü hayırsever iş içinde faallerdi, geceler düzenleyip hayır amaçlı kokartlar satıyorlardı. İstanbul'un her tarafında görülürdü bu Türk kadınlarından. Sabahın erken saatlerinden başlayarak, yüzlerinde memnun bir gülümsemeyle gezinip yoldan geçenleri milli müdafaaya hizmet etmek üzere bu kokartlardan satın almaya zorlardılar. Gayrimüslim toplum da yardım ederdi; ama tabii ki şaşırarak: Onlara bir kumbara bile dolaştırmak yasakken diğerleri her gün para topluyordu.

İtiraf etmeliyiz ki Türk kadınları oldukça ilerlediler. Özgür bir alan ve yüksek meblağda para buldular ve oldukça iyi organizasyonlara imza attılar. Fakire ve yetime maddi açıdan yardım ettiler. Fakat onlarda bir şey eksikti: kendilerini çok yükseklere taşıyacak ve ayrımcı olmayan bir ruh.

Kadın örgütleri asker ailelerine verilecek erzakın dağıtımını işini üstlendiklerinde bu yardımdan ilk olarak yararlanan mutlaka ve kayıtsız olarak Türk dulu veya fakiri olurdu. Hıristiyan ise her daim bir çeşit hakaretle alırdı kendi ufacak payını.

Karşılarındaki zavallı Ermeni veya Rum kadınının kocasının savaş meydanında kanını verdiğini veya hendekler kazdığını, yollar yaptığını, yazın sıcağın eridiğini, kışın korkunç soğuktan donduğunu hiç düşünmezlerdi. Hıristiyan unsurlara hep üvey gözüyle bakılırdı ve bu şekliyle Müslüman ve gayrimüslim arasında çok büyük bir uçurum açılırdı.

Ama eğer Türk kadını öngörülü olsaydı, eğer isteseydi ve eğer o çok övündüğü medeniyete sahip olsaydı savaş yılları boyunca mucizeler yaratabilirdi; sürgünleri (տեղահատութիւններ¹) ve vahşi kıyımları (վայրագ ջարդեր) engelleyebilirdi. Eğer buna güçleri yetmiyorduyduysa bile, hiç değilse bu duruma muhalefet edebilirdi.

Heyhat! İsyan eden, protesto eden, bağırın, dünyaya yapılan adaletsizlikleri ve zulmü karalayan bir tek dürüst ruh bile çıkmadı. Eğer bu cesarete sahip bir tek Türk kadını bile

bulunsaydı belki bugün Türkiye farklı bir durumda olurdu ve biz bu kadar vahşice kıyılmazdık (վայրենիորէն չէիմ ցարքունէր).

O eğitimli kadınlar her şeyi görüyor, olanları duyuyorlardı; fakat sağır taklidi yapıyorlardı. Kendi yumuşak yastıklarına gömülüp kendi süsleri hakkında düşünmeye devam ediyorlardı. O süslerin üzerinde mutlaka Ermeni kanının izleri vardı... Biz sessizce ağlarken onlar mutluluktan çatıyorlardı, kır eğlenceleri düzenleyip sayfiye yerlerinde geziyorlardı. Ve biz bunların hepsini çok iyi bildiğimiz halde susuyorduk ve yeri geldiğinde, sevdiklerimizin kaderine uğramamak için, gülümsüyor ve onlara hayırsever amaçları için yardımlarda bulunuyorduk.

Almanya onların değerli müttefikiydi ama orada Liebknecht² gibi asil bir ruh çıktı ve Reichstag'da³ Ermenilere yapılan zulmü apaçık ortaya koydu. Ayrıca o ülkeden öyle Kızıl Haç hemşireleri çıktı ki dayanamayarak, var olan dehşete katlanamayarak görevlerinden ayrıldılar. Fakat işte bizim bu mutlu ülkeden, böyle dürüst kalpli bir tek insan çıkmadı.

Ben burada özel olarak Türk kadınları konusuna eğiliyorum. Onların rolü çok büyüktü. En azından olanları biraz daha yumuşatabilmek için kocalarına etki edebilirlerdi; çünkü pek az istisnayla (eğitimli) Türk kadınlarının çoğu, tıpkı *beyefendi* kocaları gibi İttihatçılardı.

Mütarekeden önce Halide Edip Hanım gözleri boyamak için bir şeyler yazdı; fakat sonra pişman oldu ve rengini belli etti. Zaten neydiyse tekrar o oldu. Tabii burada amacım Türk kadını en doğru biçimde anlatmak değil. Bende onu tam olarak incelemeye yetecek birçok şey eksik. Sadece şunu anlatmak istiyorum ki kimse, özellikle bizim Avrupalı ahbablarımız onların pek tatlı dillerine kanmasınlar.

Emin olun ki bir tane bile eğitimli Türk kadını yok ki olanlar için üzölsün. Yapılan bir şey varsa o da şekilcilik. Aralarından hiç kimse olanlar için pişman olmamıştır (Aşağı tabakadan Türk kadını daha acıdır; çünkü o çok sefalet çekti ve çekmenin ne demek olduğunu bilir. O da zaten kendi açısından o *hanımefendiler*⁴ ordusuna lanet etmekte).

Onlar akımlardan yararlanmayı çok iyi biliyorlar, aynı zamanda saklanmayı da. Eğer akımlar aleyhlerineyse hiç gözükmemeyi de çok iyi bilirler.

Ama şunu da göz önünde bulundurmalıydılar: Ne olurlarsa olsunlar, uluslarına (kendi anladıkları şekliyle) ne kadar da yardım etmeye çalışırlarsa çalışsınlar, ayrımcılığa karşı olmadıkları sürece ve yüce bir ruha sahip olmadıkça başaramazlar.

Beş sene her şeye sahip olduklarında ne oldu? Biz her şeyimizi verdik; o güzel hayatlarımız söndü. Ve diğerleri... Onlar dağları kendi temiz kanlarıyla sulamaya gittiler. Medeniyet adına kurban ettiler kendilerini, nehirleri doldurdular. Bir sonuç verdi mi? Bunu kısa zamanda anlayacağız. Fakat onlara ne oldu? Dünün o mağrurları bugün rica eden konumundalar. Tabii ki rüşvet yiyen ve çıkarıcı insanlar onlara yaltaklanıyor. Bu yaltaklanmaların ne kadar yararı olacak, onu da kısa zamanda göreceğiz.

Şimdi şu kesin ki Türk kadını son beş altı yıldır görevini çok kötü yaptı ve öyle yapmaya da devam ediyor.

O eğitilmiş Türk kadınlarının zihniyetleri hakkında ufak bir örnek, komşu *hanımefendilerimizin* nasıl düşündüklerini daha iyi ortaya koyacaktır.

Son yetimlerden bazılarının İstanbul'a getirilmesine karar verilir: Bunun için boş bir binaya ihtiyaç vardır. Moda taraflarında, İngiliz hükümetine ait bir bina tutulur ve oraya taşınırlar. Binanın iki ev ötesinde iyi eğitilmiş, çok okumuş, en üst seviyede Avrupalılaştırmış bir Türk kadın oturmaktadır. O kadar Avrupalılaştırmıştır ki erkek misafirlerini başını örtmeden karşılamaktadır. Bahsi geçen bu *hanım*, ya da *mademoiselle*, yetimlerin çıkardıkları gürültüleri duyup sokakta neler olup bittiğini anlamak ister. Kendisine komşu gelenlerin Ermeni yetimler olduğunu öğrenince hepsinin nasıl kıyılmadığına ve nasıl olup da böyle her yerde Ermeni ismi duyulduğuna hayret edip üzülür.

İşte eğitilmiş ve Avrupalılaştırmış sanılan bir Türk kadının düşünce biçimi. Fevkalade şaşırtıcı ve acı olan o ki müttefiklerin subayları bu Türk kadını ziyaret ediyorlar, ona çaya gidiyorlar ve kalbi taştan olup caniliğe övgüler yağdıran bu kadının yumuşak ellerini sıkıyorlar.

Tıpkı Türk diplomasisi tarafından hep kandırıldıkları gibi, bu subaylar bir de bu kadın tarafından kandırılıyorlar.

Ah! Ne kadar isterdim ki bir Türk kadını o zavallı yetimlerle ilgilensin, onlara ihtimam göstersin, yardımcı olmak istesin; o zorunlu olarak, sırf ait oldukları ulus yüzünden yetim kalmışlara teselli sözleri söylemek istesin.

Acaba savaş zamanında hayırsever amaçlar uğruna çalışmış olan o kadınlar yetimlere yardım etmek konusunda da kendilerine görev düşmekte olduğunu hiç düşündüler mi?

Gerçi Ermeni ulusunun eli kanlıların yardımına ihtiyacı yok; ama tabii ki Ermeni yetimleriyle ilgilenmek isteyen Türk kadınları görmek bize büyük mutluluk verecekti.

Ve bunları, kurban edilenlerden, yani bizlerden minnettarlık bekledikleri veya bizden özür dilemek istedikleri için değil, sadece ve sadece medeni olduklarını kanıtlamak için...

Medeni??? Ne kadar da uzaklar hâlâ...

FOKSTROT⁵ YARIŞMASI –

TÜRK HANIMI⁶ VE ERMENİ ORYORT⁷U

Kohar Mazlımyan (*Hay Gin*, Yıl 5, Sayı 4, 16 Şubat 1924, s. 1605-1606)

Çeviri: Lerna Ekmekçioğlu

Fokstrot yarışmasında birinci olan kişi, Ermeni kadın cinsinin başarı hanesine bir yenisini daha ekledi.

Bu başarının ne kadar yararlı veya takdire şayan olduğunu dansseverlere bırakıyorum; fakat belirtmeliyim ki iki cinsten Ermeni gençliğinin, türünün tek örneği olan bu yarışmada birincilik elde etmiş olması çok hoşumuza gitti.

Burada, yarışmanın sonucunu okuduktan sonraki hislerimi aktarmak istiyorum. Amacım dansa methiyeler düzmek değil. Ben bu yazıyı, yarışmanın, iki cinsten Ermeni gençlerinin başarısı olarak ilan edilmiş olmasından dolayı yazıyorum. Ve kalem elimde düşünüyorum da dünyanın her tarafında Ermeni ismi artık biraz da “her şeyin” eşanlamlısı olmaya başladı.

Bir yerde müthiş bir felaket olur, bundan mutlaka Ermeninin de başı yanar. Koca gemiler batmıştır; içinde Ermeniler de vardır. Sel olur bir yerde; Ermeniler de sular altında kalır. Yabancılar birbirleriyle hesap temizlerken biz günah keçisi oluruz. Ama diğer yandan, adil olmak için şunu da belirtmeliyiz ki, yüce Tanrı, bütün bu felaketlerin yanında, Ermeniler için büyük şan şerefe ve başarıya da yer ayırmıştır.

Güreşte Ermeni gençleri yenmekte (ne kadar vahşi bir spor olursa olsun bu); Ermeni öğrenciler, dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar büyük başarılarla imza atmakta; Ermeni aktör ve aktrisler kraliyet tiyatrolarında gözükmekte ve yabancılar tarafından alkışlanmaktadır. Dünyanın en aydın şehirlerinden biri olan Paris’te Ermeni biliminsanları bulunmakta ve onların icatları takdir edilmekte. Ressamlarımız en zor beğenen sanatçılar tarafından dahi methedilmekteler. Tek tek saymayalım bu başarıları, çok uzun olacak.

Ve fakat, heyhat! Ermeni ulusu kaderin üzgün ve uygunsuz bir anında ortaya çıkmıştır ve bundan dolayı da “kadersiz” bir ulus olmuştur, bütün iyiliklere rağmen.

Ermeni gencinin başarıları hakkında bu kadar yazdıktan sonra, adil olmak için şunu da söylemeliyiz ki, komşumuz Türk gençleri de bu dans yarışmasında başarılı olmuşlardır. Özellikle kadın cinsinden olan bir Türk'ün bu yarışmaya katılması sevinçlere vesile oldu. Bu durum bize Türkiye'de çok şeyin değişmiş olduğunu, Türk kadın cinsinin bundan sonra her şeye katılacağını ve mutlaka hepsinde başarılı olacağını göstermekte. Çünkü Doğu toplumları her şeye kabiliyetlidirler. Ve eğer Türk kadını, daha düne kadar eli kolu bağlanıp kabiliyetlerini gösteremediyse bile bugün kısmen de olsa kendisini saran zincirleri kırmış ve meydanlara atmıştır kendini.

Biz Ermeniler Türk kadın dünyasının uyanmasını mutlulukla takip ediyoruz. Kadınlar hem iyiliğin hem kötülüğün kaynaklarıdır. Eğer kadın eğitilmiş ve aydın düşünceliyse ailesini iyi ve terbiyeli fikirlerle doldurur ve ulusunun gurur vesilesi olur. Buna karşılık eğer kadından eğitim esirgenmişse, kadın bağınaz ve cahilse, vay o ulusun haline. Türk kadın cinsinde eksik olan eğitim değil; bunu savaş yıllarından beri ispat ettiler. Dolayısıyla biz, bir Türk *hanımın* bu yarışmaya katıldığını ve bir *beyin* yarışmada başarılı olduğunu içten bir sevinçle okuduk.

Samimiyetle umuyoruz ki iki cinsten Ermeni ve Türk gençliği sağlam bir eğitimle birleşsin ve aşırı milliyetçi görüşlerle iki tarafta da olan geçmişin üzücü hatıralarını bir yana bırakarak bu kadersiz ülkenin ve onun içinde yaşayan toplumların çok ihtiyacı olan yapıcı işlere birlikte ve kardeşçe el atsın.

Bugün dans alanında bir Türk *hanımın* görünmesini selamlıyoruz. Umut ediyoruz ki yarın o özgür fikirlerle dolmuş gençlik, Ermeni gençliğinin yanında, onunla el ele versin ve hayırsever işlere de imza atsın. Türk yetiminin olduğu kadar Ermeni yetiminin de ihtiyaçlarıyla ilgilensin; çünkü yetim her yerde yetimdir ve acınacak durumdadır. Özellikle Türk ve Ermeni yetim kız ve oğlanlar zoraki bir şekilde, işkenceyle yetim bırakılmışlardır ve bu şekliyle bütün dünyanın şefkatine ve ilgisine mazhar olmuşlardır.

Bu yarışmanın manevi açıdan değerlendirmesini yaparken eminim ki Ermenilerin en içten bir dileğini yansıtıyorum. Çünkü aramızdan bir kişi bile yoktur ki ülkenin hâkim unsurunun gelişmesini istemesin ve o gelişimden doğacak iyiliklerden memnun olmasın. Fakat diğer yandan Ermeni gençliğinin, özellikle kadın cinsinin de üstüne önemli sorumluluklar düşüyor. Yani Ermeni kız veya kadınlar da Türk kadınının gelişimini takip etmeli, onun yandaşı olmalı, onlara Ermenilerin birlikte çalışmaya hazır olduklarını anlatmaya çalışmalıdırlar. Belki de bunu, sayıları bir gün bile eksilmeyen eğlence ortamlarında yapmak daha doğru; çünkü

insanlar genelde oralarda daha yumuşak olurlar. Türk kadınının aklına ve kalbine şunu kazımalıyız: Eğer Türk kadını sefalet çekmişse Ermeni kadını her yerden kovulmuş ve daha da çok sefalet çekmiştir. Eğer eziyet çekmiş iki kadın kalbi, birbirini içtenlikle anlarsa bundan sonra “hâkim” ve “hain” gibi sözler çok az duyulur ve Ermeni yetimcik için satılan hayır amaçlı şeyler de çok görülmez

Bir Türk kadınının şefkatli ve içten kalbinden ne yardımsever mucizeler doğmaz ki! Bütün acıları mutlu ve uyumlu şeyler takip etmez mi? Böylelikle biçok kötülüğün önü alınmaz mı?

Nasıl ki önyargıları bir yana itip fokstrot yarışmasına çeşit çeşit yurттаşların yanında katıldılarsa, aynı şekilde iyi ve samimi kalpleriyle kendi Ermeni memleketlilerini de savunan Türk kadınlar görmeyi ümit ediyoruz. Dolayısıyla, iki cinsten Türk ve Ermeni gençlerinin başarısını mutlulukla okuduktan sonra dilerim ki bir Türk kadınının yumuşak, duyarlı ama etkili sesi Türk dünyasında yankılsın ve o ses Türk ve Ermenilerin uyumlu bir işbirliğine girmeleri için konuşuyor olsun. Ve o ses hiç sönmesin...

* Lerna Ekmekçioğlu, New York Üniversitesi'nde doktora eğitimini sürdürüyor ve Ermeni kadın hareketi üzerine çalışıyor.

¹ Metinde bazı kelimelerin Ermenicelerinin parantez içinde verilmesinin sebebi sonradan “tartışmalı” kabul edilen olaylara Ermenilerin 1920’de hangi Ermenice kelimelerle nasıl atıfta bulduklarını göstermektir (ç.n.).

² Karl Liebknecht, Alman Marksist sosyalist avukat. 1912’de milletvekili seçildi. Sosyal Demokrat Parti’nin sol kanadındandı. Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı’na girmesine karşıydı. 1914’te bu amaçla Rosa Luxemburg ve Clara Zetkin gibi entellektüellerle birlikte Spartakusbond adlı bir muhalif örgüt kurdu. Spartakusbond’un Ocak 1919’da öncülük ettiği bir isyanın Alman devleti tarafından bastırılması sonucu Liebknecht yargılanmadan idam edilmiştir (ç.n.).

³ Reichstag, Alman hükümetinin 1894-1933 arasında kullandığı Berlin’deki binasının adıdır. Burada bahsedilen, 11 Ocak 1916’da Reichstag toplantısında milletvekili Liebknecht’in Ermeni kıyımlarına karşı tavrıdır. Liebknecht Alman hükümetini Türk devletinin Ermenilere karşı yürüttüğü sistematik öldürme kampanyasını kınamış, Almanya’nın bu konuda birşeyler yapmasını, suçluların cezalandırılmasını ve geri kalan Ermenilerin kurtarılması gerektiğini ısrarla savunmuştur. Alman hükümeti bu çağrılara neredeyse tamamıyla duyarsız kalmıştır (ç.n.).

⁴ Metinde Ermenice harflerle Türkçe olarak yazılan kelimeler italik olarak çevrilmiştir (ç.n.).

⁵ Dört tempolu bir çeşit dans. XX. yüzyıl başlarında Amerika’da görülmeye başlanan bu dans, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra bütün dünyaya yayılmış ve bu arada memleketimize de gelmiştir (ç.n.).

⁶ Metinde Ermenice harflerle Türkçe yazılan kelimeler italik olarak verilmiştir (ç.n.).

⁷ Bu kelime Ermenicede evlenmemiş kadın anlamındadır (ç.n.).